

Tátongó szakadék, majd „világvége habbal”

A balkáni háború napjai és a posztjugoszféra
háborús emlékezetének (a)lapjai

Idén decemberben lesz kerekén harminc éve, hogy 1995-ben a daytoni békekötéssel véget ért a boszniai háború, amely csupán egy epizódja volt az egykori Jugoszlávia szétesését kísérő konfliktussorozatnak a térségben. Amennyire a történelmi emlékezet számára a mai napig felfoghatatlanok a történetek, a „jugoszféra” (Végel 2017: 541) kortárs irodalma ugyanekkora intenzitással dolgozza fel azokat azóta is.

Mínthogy a fegyveres epizódok sorát Szlovénia nyitotta meg az úgynevezett „tíznapos háborúval” 1991 kora nyarán, ezen áttekintést is ezen ország szerzői nyitják meg. Az (esszé)író Drago Jančar *A névtelen fa (Drevo brez imena, 2008)* című regényének egy pontján „nagy bummm”-nak nevezi azon történelmi mozzanatot, „amikor összeomlott a régi rezsim, majd a balkáni háborúk agóniájának éveiben szétesett a valaha Jugoszláviának hívott hatalmas ország” (2011: 65).

A szlovén eseményekről nemigen esik szó a visszatekintés több rétegét is felvonultató könyvben. A horvátországi színtérről (1991–1995) annál inkább: „Lám, ott ölik egymást. Mire lett volna a dübörgés, ha nem gyilkolásra, biztos nem csak úgy vaktában lövöldöznek nehéztüzérséggel, miközben mi ketten napozunk” – konstatálja a főszereplő, levéltári alkalmazott Janez Lipnik, akinek munkakörileg is ösztönzött történelmi elrévedései a cselekmény előrehaladásával olyan tudatállapotot hívnak elő, amelyben az idősíkok, valamint múlt és jelen egybemosódik – Dugi otok-szigeten töltött, korábbi nyaralásának egyik emlékezetes pontján. „A háború messze volt, habár időnként dübörgés hallatszott a távolból, talán robbantanak, habár a Pagra vezető hídon horvát katonai őrség járőrözött” (101–102).

Ha a főszereplő Lipnik és felesége a szigeten nem is vették észre a háborút, az „ott dübörgött a hegy mögött a szárazföldön”. A Lipnik „azt mondta, bizonyosan robbantanak valami – mit mondhatott volna, mit? Hogy ott embereket ölnek?

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

Habár tudhatta, hogy a háborúban embereket ölnek, ágyúval, lőszerrel megpuskagolyóval, géppuskasorozatokkal, csak azok nem hallatszanak ilyen megszire. A háborút nem akarták hallani.” A harcok mindenesetre egyre közelebb kerülnek Janez fokozatosan széthulló emlékezetében: „Az újságok híreket közöltek a csataterекről, a rádióhírek a lövöldözésekről és a légiriadókról szóltak a szárazföld belsejében lévő városokban, de az egész több éve tartott már, egyhangúvá és távolivá vált. Egyedül a »szerb házak« juttatták az eszükbe, hogy háború van.” Nem várat sokat magára, hogy az elbeszélés egy egészen sajátos, brutális képpel tisztázza, hogy itt miről is van szó: „A »szerb ház« teteje csaknem teljesen ép, de ezen kívül semmi más nem az. Azért van így [...] mert a mieink az alapokat aknázták alá, a ház szépen összerogyott, és ha jól végezték a munkát, akkor a teteje szinte teljesen ép maradt. A »horvát ház« viszont fentről volt összerombolva, a teteje volt teljesen szétdőlvén. Ez a Zadar felé nyomuló jugoszláv néphadsereg dicső tűzéréseinek a műve volt. A lövedékek a horvát házak tetejére potyogtak, a szerb házakat békén hagyták, a jugoszláv hadseregnek jó tűzérei voltak, nem lövöldöztek vaktában. Mégis vissza kellett vonulniuk. Jött a horvát hadsereg a maga kitűnő szakembereivel” (107-108).

A kölcsönös házrombolás ezen illusztrációja már előrevetíti az éppen harminc évvel ezelőtt kibontakozott horvát támadás - szó szerinti - viharát Dugi otok csendje után. Ugyanis Janez és Marijana „nem valamiféle meteorológiai jelenség elől” kényszerül menekülni később, „hanem a viharak nevezett hadművelet, horvátul az Oluja elől [...] a rádió egyre kiterjedtebb hadműveletről beszélt, amit a horvát hadsereg indított a Knin környéki szakadár szerbek egységei ellen. Horvát katonai indulókat közvetítettek. A rádió hírei azonban nem biztos, hogy elűzték volna az Adria és az összes többi tenger - akkor úgy tűnt - legbékésebb szigetéről.” Távozásuk hátterében nem az a jet-ski állt, „amely zúgásával Janez Lipniket [Dugi otokon] pár napra teljesen kihozta a sodrából”, hiszen az „csak előjele volt a sziget felé közeledő nagyobb rossznak, a háborúnak”. Hanem maga a „vihar”, ugyanis „az a reggel nem olyan volt, mint az ezer másik. Messze lent az útról gépkocsik százainak a zúgása hangzott fel hozzájuk, nem jet-skik voltak, gépkocsioszlopok vonultak a kikötő felé [...] Katonák futottak az utcán a kikötő felé. A napkelte olyan volt, mint sok ezer más augusztusi reggelen, mégis másmilyen. Egyszerre nyomasztó lett az a légkör a városkában [...] Valósággal elmenekültek a szigetről. Ez ugyanaz a háború” - állapította meg Janez, áthaladva „a felégetett falvakon” (179, 182-183).

A háború térségi hatósugarát és a Végel László (2017: 541) által „jugoszférának” nevezett alkotói hullámok térségi szemhatárát sejteti az, hogy a szlovén szerző a horvátországi színtérrel párhuzamosan kitér arra is, hogy „Boszniában még mindig tartott a háború, a hírek a különböző városok ágyúzásáról számoltak be, valahol messze szirénák bögték, az emberek óvóhelyre futottak. Az erdőkben, egy bosnyák menekült beszélte, úgy úzték és gyilkolták egymást, mint a vadállatok” (179).

Ezt követően a könyvben a pár felperzselt szerb falvakon hajtott keresztül, amikor is Marijana Janezt idézi, aki azt mondta, „hogy minden összefügg, hogy

ez a háború összefügg azzal a korábbival, a történelem nem az időben él, hanem a cselekedetben” (195). Jančar karakterei e gondolatkörével a délszláv erőszakspirált a sajátos közép-európai sorstörténetek forgatagában helyezi el (vö. Iványi 2020).

A kortárs szlovén irodalom egyik legifjabb, nemzetközileg is elismert szerzője Goran Vojnović. Az általa szerzett *Fügefa* (Figa, 2016) egy olyan, több nemzedék életciklusait magába foglaló történelmi regény, amely, noha 1950-es évekbeli isztriai milióból lép ki, szintén érinti a délszláv vérontást, beleértve a „hontalanná” lett (a. m. előbb szlovéniai állandó lakhelyüktől majd idővel jugoszláv állampolgárságuktól 1992-ben megfosztott) ún. „kitöröltek” (szlovén: izbrisani) életútját és kimondottan a boszniai háborút is.

A főhős Jadran boszniai származású apja, Safet 1992. március 4-ei eltűnésének másnapján „ott lent, Boszniában elkezdődött a háború, és itt, Szlovéniában új lendületet kaptak a balhék. Apa barátait félelmeik fojtogatták; féltették szüleit, testvéreik, nővéreik életét, és már nem volt olyan könnyű talpon maradni” (2020: 103). A narrátor felidézi a háború utáni boszniai látogatásának kellemetlenségét, amely Jadran számára mindenekelőtt az apa elvesztésének traumája: „Ahogy visszamászom a buszra, a képek eltűnnek. A háború utáni Bosznia első néhány kilométere csak szagokból áll; [...] Nem Bosanska Otokából származom, nem tartozom erre a buszra, ezekre az ülésekre, amelyek porszemcsék felhőjét eresztik ki, ha ütik őket; máshonnan származom, és oda szeretnék visszamenni, mert itt az emberek büze fojtogat, az égés, a lőpor és a vér büze, [...] Nem tudom, milyen Bosznia, nem is akarom tudni, vissza akarok menni, haza; miért nem engem vezettek a [boszniai határátlépéskor a sorból kiszedettek gyűjtő] konténerbe? Ez megmentett volna attól, hogy ott kelljen leszállnom, ahol az utaknak nincs járdájuk; attól, hogy a bihaći buszpályaudvaron kelljen leszállnom, ahol [Safet] megígérte, hogy várni fog rám (132–133).

A „jugoszféra” szerb irodalmi színteréhez tartozó, legnépszerűbb művének kiadásakor mindössze huszonkilenc éves regényíró és tárcacikk szerző Vladimir Arsenijević *A hajófenéken* című (szerb: *U potpalublju*, 1994) vitriolos-fekete-humoros hangvételű, realista művének drámaisága a szerb-horvát szembenállás 1991. október–december közötti időszakából fakad, melynek tomboló, fergeteges folyománya egyébként a Jančar által bemutatott vihar is.

Keresetlen, brutálisan őszinte nyerseséggel idézi fel Arsenijević a háború eskalációját 1991 őszén, majd tetőpontját, illetve ezzel összefüggésben a katonai behívók sokkját is. Egy jelenetben a hétköznapi fiatalember/narrátor öccse, Lázár „lángoló pillantást vetett Andjelára, aki pont ebben a másodpercben adta neki vissza aggodalmas arccal a kék borítékot, melyben Lázár katonai behívója rejlett, és remegő hangon kérdezte: – Ki vette ezt át? [...] Úgy kommunikáltunk, hogy kerültük egymás tekintetét. Így, azt hiszem, jobban megértettük egymást, és még valami összekötött bennünket ezekben a percekben: akárhogy járatta a száját, Lázár félt a háborútól, nem volt neki éppen mindegy. Énrólam meg el sem lehetett képzelni, hogy nem rettegek. Világosan láttam, hogy szűkül körülöttem

a kör. Egyre több embert szippantott be az örvény. Egy napon, gondoltam, az én ajtómon is bekopognak, és az inam, mint annyiaké az utóbbi hónapokban, citerázni fog” (19–21). A „Felettesnek” nevezett swedenborgi bölcseleti alapok ihlette, pszeudo-metafizikai cselekvő Lázár nevében itt mondja ki, hogy: „Hát tulajdonképpen nem is tudom... Van ebben valami. Az is lehet, hogy jelentkezem.” Ez pedig nem másról, mint „a szerb-horvát vágóhíd kisfiús cowboyok-indiánok szemléletéről árulkodik” (25), ami – könyörtelenül ironikus módon – a harekrisnás – tehát elvileg pacifista –, ám a harcot vállaló (!) öcs életébe kerül.

Ennek ellenpontjaként a sorozási regisztrációkor a narrátor vall önnön félelmeiről: „El szeretnék veszni a megtartó névtelenségben. Úgy talán, szövögettem makacsul, elfelejtenek vagy leírnak – egy ilyen mélyre süllyedt országban minden lehetséges” (27). Ezt követően már „a műholdas adókon át keresztbe-kasul, szaporán mészárolták egymást a mieink” (28). Ugyanis Horvátországban kitört a háború, és megajándékozta az elbeszélőt azzal az „értékes, bár még ködös felismeréssel, miszerint az egyes halálok, globálisan nézve, összességükben csupán (magánjellegű) nyitányai voltak a (nyilvános) klasszikusan véres tragédiának, mely, mint minden valódi tragédia, a népek közötti háború nagy témájával foglalkozott”. Arsenijević itt frappáns és emlékezetes képpel ábrázolja a gondviseles érdeklődés ellenére is elmaradt fellépését: „Hiába reménykedtünk, hogy hamarosan megpillanthatjuk a függőnyt; hepiendre sóvárogtunk, noha tudtuk, hogy a deus ex machina nem fog egyhamar leszállni a mechanikus fellegből, hogy szétválassa a veszekedőket, és egyenlő részekre ossza az igazságot. Nagyon is felkavaró felismerés volt: lesz itt még halál bőven. Végül hozzá fogunk szokni. Nem fogunk rettegni tőle úgy, mint rég, a Naivitás áldott korszakában” (29–30).

A szerző (ál-)fatalista hangvétellel folytatja később: „Magam sem tudom megmondani, hogy mi az, ami lecsapott ránk, de eléggé biztos vagyok benne, hogy valamiféle végzet teljesült be, amiről időközben mindenki sorra megfeledkezett. Hát, ilyen is van. Üvöltés harsant, egy pillanat alatt áradatot támasztott, és az magával sodort bennünket. Mint a bibliai özönvíz. A háborgó folyóból csak néha bukkant a felszínre egy-egy fej, kinyúlt egy-egy tehetetlen végtag [...] Óráról órára kevesebben maradtunk ebben az örvényben (35–36).

Mindeközben a felvételek fokozatosan fókuszálnak a frontra. „November hava tulajdon szívét falta. Dubrovnikot, mely októberben volt a bombázásban soron, felváltották az arcpírító vukovári vignetták.” A narrátor várandós felesége, „Andjela kisírt szemmel, állát a kanapé támlájára támasztva meredt a rusztikus arcú háborús tévériporter émelyítő ömlengései közepette feltűnő, Duna- és Vuka-parti város romjaira.” Majd egy, az akár a szintén huszadik századi tragikus eseményeket tárgyaló Dragomán *A fehér király*ából is jól ismert, végeláthatatlan körmondat ad tájképet ostrom után: „Képernyőnkön girbe-gurba, átlós sorokban vonultak az eltompult arcú emberek menetoszlopai; száz nap után a pincéből előbújva szégyenlősen mosolyogtak ránk, felfedve csorba fogacskáikat, az ősz hajú gyerekek, egy férfialak homlokát egy falnak támasztotta, mely

azelőtt az otthonának a fala lehetett, vakolat hullt szegény fejére, egy katona csonttá égett, a még mindig forró, fekete massa csúnyán füstölt, láttunk egy fiatal nőt félarca nélkül, sportcsarnokokban fagyoskodó menekülteket, holttesteket és állati hullákat szétszórva a szétlőtt város utcáin, ahol a jól végzett munka után férfiak kerengtek dzsipekben, és féltünk, nehogy ebben az örületben megpillantsuk Lázárt borotvátalanul, részegen féktelenkedve a hasonszőrű felszabadítók tömegében.” Kegyetlenül kétségbeejtő konklúzió következik: „valóban, szakadék tátongott alattunk” (49–50).

Valóság-hű toposzok következnek: Jugoszlávia biztosra vehető szétesése, a háborús sebesültek, illetve megnyomorodott veteránok kálváriája, poszttraumás stressze, például a barát Dejan esetében is: „Odakint golyók záporoznak, és a váratlan rajtaütés káoszában ismeretlen alakok rognak össze. Akármit csinált szegény Dejan, az induló a fülében visszhangozva üldözte [...] mindenki gyanús színben tűnik fel előtte. Ijedősebb, mint valaha” (57–58).

Lázár „borítékolható” elesése (52, 59) mellett az önkéntesek, például egy másik barát Vanja, irracionalitásának vagy opportünizmusának látletére kerül a kíméletlenül őszinte háborúkritika pecsétje. Vanja karaktere, miközben abszurdig viszi nacionalizmus-bírálatot, arra is rámutat, hogy kódolva van az, hogy a konfliktus egyetemes elvtelensége egyéni extrém elhajlásokat eredményez: A barát ugyanis, „amióta kitört a horvátországi háború, mindent megtett, hogy valami úton-módon felugorjon erre a vonatra. Három-négyszeri önkéntes jelentkezés után, melyek során kiderült, hogy a kollektív átokból és szerencsétlenségéből neki is kijutott a maga része, mivel rendre visszautasították, ez volt az utolsó próbálkozása a Jugoszláv Néphadseregnél. Ezután jelentkezett minden létező csapatnál a frontnak ezen az oldalán, de mindenütt ugyanilyen fogadtatásra talált. Megköszönték a felkínált segítséget és a kinyilvánított hazafiságot, de a papírjait minden külön indoklás nélkül visszaadták. – Ugyan – mondta végül –, na és, ez csak olyan... agymunka, kapiszko, agymunka, haver, mi az hogy megyek Horvátországba, fogalmam sincs, figyelj, a horvát szabadcsapatoknál jobban fizetnek” (94).

A konfliktussorozat fentebb is már egy szó erejéig érintett boszniai frontjához érve, a tizennégy éves kora óta Németországban élő, német nyelven alkotó Saša Stanišić *Hogy javítja a katona a gramofont* (ném.: *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006) című burleszkjének cselekménye – részben legalábbis – szintén a balkáni konfliktusba ágyazódik. Višegrad, Kelet-Bosznia, 1992 körül járunk. A narrátor kisfiú Aleksandar és a bosnyák muszlim kislány Asija együtt bujkálnak a házkutatásokat tartó Jugoszláv Néphadsereg katonái, illetve a szerb szabadcsapatok elől egy padláson. Utóbbi gyermek a következőt hozza előbbi tudomására, értelemszerűen megjelenítve a háború etnikai vetületét és motívációit is: „Ha a katonák megtalálnak, elveszik igazolványodat, és ha rossz neved van, akkor a zöld ponyvás teherautón elvisznek. Mint mamát meg papát. Lehet, hogy engem is.” Majd a kisfiú is feleleveníti e történeteket: „Súlyos csizmákat

hallok, és tudom, hogy nekem jó nevem van. És bár a sárga szakállas katona mosolyog [...] mégis rákiáltok: engem Aleksandarnak hívnak, ez pedig a húgom, Katarina, ez itt Katarina, csak a kishúgom, Katarina!” (110–111). Homályban marad végül, hogy a könyvben az ifjú Aleksandar és az általa megmentett Asija találkoznak-e még, a kisleány mindenestre egy sokatmondó, háborús élmények sújtotta következtetéssel él a mű lezárásaként: „A folyó nem tud megfordulni és más medret keresni [...] egyetlen golyó sem lövődik vissza nyakakból a fegyverekbe...” (307).

Aleksandar egyik vallomása a könyv egy korábbi pontján szintén taglalja a népi történetet, amely – a bajok általános, állítólagos szokásaként – ezúttal sem egyedül jár, hiszen ott a nyomában a boszniai háború kegyetlen következménye, az elvándorlás is. Elmondása szerint, ha a szülei „nem vándorolnak ki, visszaküldték volna őket Boszniába. Önkéntes visszatérésnek nevezik ezt. Én úgy gondolom, hogy amit úgy rendelnek el, az nem lehet önkéntes, és a visszatérés nem lehet visszatérés, ha az eredetileg ott lakóknak több mint a fele hiányzik. Az már egy új hely, és oda nem „vissza” tér az ember, hanem először életében oda” (148)

Stanišić egy további, egyes szám első személy nézőpontú elbeszélésében a családi történet és a nagymama halála, illetve a szerző önnön későbbi éveinek elbeszélése újfent a népi történettel járó jugoszláv háborúkkal fonódik össze. A *Herkunft* (a. m.: *Származás*) címmel 2019-ben megjelent német nyelvű memoár egyebek mellett a háború kezdetének főbb állomásait is felidézi: „1991. június 27-én került sor az első háborús cselekményekre Szlovéniában. Az alpesi köztársaság függetlennek nyilvánította magát Jugoszláviától. Horvátországban csetepaték, horvátországi borzalmak, majd a horvát függetlenségi nyilatkozat következett” (2019: 14). Egy másik helyen utal a háború nyomaira az Andrić által halhatatlanná tett Višegrad panorámaképén, anekdotázva számolva be arról, hogy a nagymamájánál vendégeskedve egyszer csak megpillantott egy „házat a domboldalon, amely a háború óta szétlőve és üresen áll” (21).

Máshol a kelet-boszniai Oskoruša falu fonetikáját kapcsolja össze a jugoszláv (auto?) sztereotípiákkal, majd a következőképp végzi el a háború végi számadást: „az Oskoruša egy gyönyörű név [...] Kemény és szláv, ahogy a Balkánon a végzések szoktak lenni [...] Persze, azok a jugók a háborúikkal és a modorukkal. Csakhogy a képnek egyáltalán nincs értelme. Mit kell elképzelni a kemény szláv végek alatt? A szlavisztika nem úri kalap, nem olyasmi, amit kétségtelenül le lehet írni, amennyiben az ember tudja, mi az úriember és mi a kalap [...] A háborúk alatt valószínűleg életmentő volt a [falu földrajzi] elzárkózása. Oskoruša sértetlen maradt, kivéve azokat a férfiakat, akik önként csatlakoztak ezekhez vagy azokhoz, és elvesztek. Akik megmaradtak, más okok miatt haltak meg” (30–31).

A fegyveres küzdelemben személyesen, közvetlenül is részt vett bosnyák költő és író Faruk Šehić a háborús pátosztól, romantikától, ideológiáktól egyaránt

totálisan elidegenedett, gonzoid-filozofikus elbeszélését, *Az Una hulláma*it (Knjiga o Uni, 2011) is átítatja a balkáni háború boszniai színterének élményanyaga. Ennek idővonalát a következőképp rajzolja meg: „1992. április 15-én elindultam a háború sújtotta hazámba. Annak örven, hogy le kell győzni a muzulmán szélsőségeseket, a zöldsapkásokat, és meg kell őrizni Jugoszláviát, a Jugoszláv Néphadsereg egységei, számos szerbiai, jól felfegyverzett, bűnözőkből álló szerb önkéntes szabadcsapattal együtt megtámadták Kelet-Boszniát. Saját szemmel láttam a zvorniki menekülteket, amint nejlonzacskókat és puttonyokat cipelve ácsorogtak a zágrábi dzsámi parkolójában. Ezek hús-vér emberek voltak, ők lesznek az első világgá űzött menekültek, jelzötüzek az éjszakai égbolton, amint a legkülönbözőbb irányokba tartanak.” Ezt társadalom-, illetve leginkább: elitkritika követi: „Elmentünk a dzsámi elé, hogy meggyőződjünk arról, igazat mondtak-e a szarajevói rádió tudósítói. A focai rádiós újságíró nem tudta, ki lő kire a városban, egyetemes káosz uralkodott, hiába mondta Izetbegović, hogy a háborúhoz ketten kellene. A Drinában és a Čehotinában sodródó civilek számára a háború kétségtelenül befejeződött, hiszen lemészárolták őket. Néhány nappal korábban Szarajevóban békemenetet rendeztek Jugoszlávia megmaradásáért. A gyengeelméjű bányászok, a munkások meg az „urbánusok” jugoszláv zászlókat lengetve és szocialista dalokat harsogva meneteltek, míg a csetnik orvlövészek a Holiday Inn szálloda tetejéről revolvergyolyókkal szét nem verték a menetoszlopot. Huszonöt éves voltam, és nem sajnáltam őket. Aki úgy döntött, hogy meghal bután, elnyerte támogatásomat” (2016: 158).

A könyv eme leplezetlen indulatokkal teli szakasza után Šehić felidéz egy szűk héttel korábbi eseményt is: „1992. április 21-én 17 óra 50 perckor a Szerb Demokrata Párt félhivatalos katonaságának tagjai, a csetnikek, a Lipik és a Grmeč alatti fennsík irányából megrohamozták a várost. A város fölött a Jugoszláv Néphadsereg egységei ásták be magukat, nekik az lett volna a feladatuk, hogy megvédjenek bennünket a láthatatlan »földönkívüliektől«. A támadás ürügyéül a muzulmán tartalékos rendőrök állítólagos lövöldözése szolgált, amire Arapusában került sor, a Podgrmeč szerb falvai és az Una jobb oldalán levő települések közé beékelődött faluban, ahol többségben voltak a muzulmánok. A kitalált lövöldözésben ártatlan szerb civilek sebesültek meg, ezért indították el a tűzérési-gyalogsági rohamot a város ellen, minden rendelkezésre álló *nemzeti erőfőrást* (sic! – I. M.) bevetve.” A szerző második világháborús analógiával folytatja itt, mintegy akarva-akaratlanul is sejtetve a közép-kelet-európai szintér sorsszerű összeláncoltságát: „Csak a vak nem látta a szembeszökő hasonlóságot azzal, amikor a lengyel katonának álcázott SS-egységek Gleiwitz-nél szimulált támadást intéztek a németek ellen, minekutána Lengyelország megsemmisítése következett. Arapusát később gyűjtőtáborra alakították át, ahol a civileket magánházakba zárták be, mielőtt az igazi koncentrációs táborokba, avagy fölszabadított területre szállították volna őket” (146–147).

1992, „a nulladik év”, után eljött 1993, amikor is „eltűnt a szemünk elől az a város [Bosanska Krupa, Északnyugat-Bosznia], amelyet ismertünk”. Komor,

ám a világtól pusztán csak legfeljebb részben eltávolodott látomás következik: „Növények és romok álcázták, és a naphosszat tartó robbanások ellenére hipnotikus aurára tett szert, mi pedig rezzenéstelen arccal néztük, mintha ez lenne az utolsó kép, amit magunkkal viszünk a túlvilágra. Utópiánk idegen, áttekinthetetlen fővárosává változott, ez az utópia pedig így szólt: haza akarok menni, és legyen minden úgy, mint régen [...] Egy világ totálisan átváltozott, aki a háború előtt focizott, annak a talpa most nem labdát érintett, hanem vigyázott, nehogy taposóaknára lépjen” (95). Majd felidézi a bosnyákság kibontakozó ellenállását – és egy egészen eredeti (poszt-)apokaliptikus jelenésben –, kollektív tragédiáját, illetve annak utóéletét is: „április végén a természet fölébred téli álmából, de ezt sem veszi észre senki. Fokozatosan primitivizálódunk, az a legfontosabb, hogy tele legyen a hasunk, melegben és biztonságban legyünk. Tanuljuk a gyűlöletet, mert ez a túlélés egyedüli módja, gyűlölet segítségével lehet fölébreszteni azt a haragot és erőt, ami életben fog tartani, amitől kedved támad élni. Nem nehéz megtanulni a gyűlöletet. Nem támaszkodhattunk fegyverekre és lőszerre, sem a hátunk mögötti anyaországra, mint a volt szomszédjaink, ezért magunkra voltunk utalva, arra, ami a legerősebb az emberben, és a bátorság volt a mi leggyilkosabb fegyverünk. Ebből keletkezett az »ágyútöltelék« szó” (uo.). Ezt követően a normalitás medrébe való visszatérés vágyalmának képtelenségét kimutatva lép tovább: „Mindezek után azonban sem az ember, sem a városa sohasem lesz már a régi, persze ha egyáltalán megéri a háború végét. Egy várost nem lehet megsemmisíteni, a város érinthetetlen, minden erejét be fogja vetni az ember, hogy felújítsa, és a romokon feltámassza a maga szétszabdalt lelkét. A próbálkozás azonban eleve halálra van ítélve. Semmi sem lesz olyan, mint régen volt, de ezt a tényt még nem tudja senki. Mindenki hisz a saját jövőjében és a városa fejlődésében, ami érthető, hiszen minden háború után így gondolkoznak az emberek. A kétkedés és a gyanakvás pillanata elmúlik, és én megint hiszek a városomban meg a folyómban, hogy roppant erejűnkkel fölemelik az embereket ebből a hamuból. Visszahozzák az életkedvüket. Az utcákon más sincs, csak a fölégett házak csontvázai meg a friss hulladék. Minden darab hulladéknak megvan a maga élettörténete, és elbeszélői rekonstrukció után sóvárog” (96). Ugyanitt a pusztítás és az elmúlás utáni – profán értelemben vett – „feltámadás”, továbbélési folytonosság képei következnek: „Tíz év múlva már csak fekete-fehér fényképek fognak emlékeztetni a háború külső nyomaira. A belső nyomokról köteteket lehet írni, fölösleges köteteket lehet írni, fölösleges köteteket, amelyeket senki sem fog olvasni. Paradox módon győzelemre van ítélve a biológiai és mindenféle más összetörtségünk, még ha gyakran el is borít bennünket a gyász a halottaink miatt, az élők miatt, minden miatt” (97).

Később újra rátér a harcokra, érintve a nyugati passzivitást csakúgy, mint a természet természetes és szenttelen közönyét, újfent a bosnyák kataklizma árnyékában: „Hús napra Sokolovkamenra küldtek bennünket, egy olyan harc vonalhoz, ahol semmi sem történhetett, mert az Una mély, széles kanyonja választott el az ellenségtől, ami tökéletes akadály, nyugodt álmodt biztosít, és nappal

is elegendő egy-két őrjárat. Epret szedtünk derékig meztelenül, egy beton víztartályban fürödtünk, barátkoztunk az ENSZ francia katonáival, gombásztunk, és egy elhagyatott ház hűvösében heverésztünk. Mindenfelé kígyók kanyarogtak el, de ügyet se vetettek ránk, ők mit sem tudtak a háborúról, a gránátózásról – a kéksisakos franciák azzal keresték a kenyérüket, hogy számlálták, hány gránát hullik [...] –, és nem tudták, hogy mi már hozzászoktunk a halottakhoz meg az ezzel járó szertartásokhoz. Annyi temetésen voltam, hogy idővel teljesen mechanikusan jártam temetni. Még az is előfordult, hogy a temetésen elbújtunk a bokorba, és a hasunkat fogtuk a tébolyult nevetéstől, noha a halott bajtársunkat hantolták épp” (98).

Nem sokkal ezt követően a következő, Jung ihlette összegzést adja a háborúról, megalkotva annak elgondolkodtató definícióját is: „Mintha J. R. R. Tolkien földrajzából bújtunk volna elő, hobbitok voltunk 1993-ban a pernai régióban, Sokolov kamen alatt. Fiatal, tapasztalatlan harcosok, akik a kollektív tudattalan mintáit utánozzák. Ezért értünk szót a kígyókkal. Belénk vannak írva a kínzás, gyilkolás, megerőszkolás, fosztogatás és gyújtogatás műveletei, csak eddig még nem próbáltuk ki őket. Ha valaki megkéri magukat, hogy röviden magyarázzák el, milyen a háború, csak ennyit mondjanak: »A háború olyan, mint a világvége habbal, csak tovább tart és még sokkal jobb«” (102).

A bosnyák kortárs irodalom talán jelenleg legelismertebb, néhai szerzője, Dževad Karahasan 2005-ben megjelent *Az éjszakai tanács* (*Noćnovijeće*, 2005) című könyvében szintén megjelenik mind a boszniai háború előszele, mind annak történelmi előzményei. Ekképp a település muszlimjainak 1942-ös vízbe ölése a Drina-hídról (2006: 33, 90) baljósan jelzi előre az *Arsenijević időhorizontjára emlékeztetően negyedéves*, 1991. augusztustól októberig játszódó cselekmény tükreben az újabb, küszöbön álló, etnikai vérengzéseket.

Ahogy a főszereplő fokozatosan elboruló elméjében az őt övező környezet szétmállik, emlékezete ugyanakkor úgy áll össze a helyi, korábbi és aktuális rémképek tablójává, ami a széthulló Jugoszlávia emberi és társadalmi viszonyai gyökeres megváltozásának – Jančar szavaival a „nagy bummnak” – is az allegóriája. „Az augusztusi első nagy eső a céhotinai fürdőszezon végét és a dinnyeszezon kezdetét jelentette, a szeptemberi első eső a hosszú ujjú öltözéket, cipőt és novembertől való félelmet jelentett, amikor az egész világ puhává válik a nedvességtől, és minden elveszti alakját” (170).

A bosnyák-cserkesz származású török író, Ayse Kulin *Szarajevó rózsája* (tör.: *Sevdalinka*, 1999) történelmi regényében szintén érinti a délszláv háború bosnyák szakaszát, kezdve mindjárt annak vészjósoló közeledtével is. Miközben a főszereplő újságíró, Nimeta a saját magánéleti „poklában élt, az országa is lépésenként közeledett a pokol felé [...] a sors kezdte színre vinni azt a színdarabot, amely Jugoszláviát vértengerré változtatja majd” (2018: 38). Hasonlóképp, az időnként a „Tito-nosztalgia” jegyeit is felvonultató könyvben az is megállapítást

nyer, hogy „mintha Jugoszlávia biztonságos légköre teljesen megsemmisült volna. Bármelyik pillanatban történhetett volna valami váratlan dolog mindenkivel (2018: 57). A következmények árnyékában nem véletlen, hogy a magát egyszerre „két tűz között” találó (84, 105), vagyis mind a szerbek, mind a horvátok által fenyegetett Bosznia sorsát taglaló narráció azt is kijelenti, hogy „a háború a legmocskosabb, legfélelmetesebb dolog, ami az emberrel történhet” (104), illetve, hogy „az nyer, aki erősebb, és aki korábban üt” (108). Nem sokat késnek a kifejezetten Zvornikban (137–138) és más helyszíneken (204–209, 225) elkövetett szerb atrocitások, sem a nyugati tétlenség és az emberi jog paradoxon ábrázolásai (141, 149, 166, 203, 210, 227), miként a szarajevói ostrom mindennapjai (147) és a horvát hátba támadás sem (264).

A szörnyűségeket időnként lektúri hangvétellel tárgyaló könyv horvát származású karaktere, Stefan egyik közhelyes, ám végül is, részben talán helyes megállapítása szerint az időtlen „gonoszságok egyes őrült emberek hatalomvágyából fakadnak [...] Hiszen mindig ez történik!” (213).

Minden idők horvátajkú boszniai irodalmának egyik legértékesebb darabját alkotja Miljenko Jergović *Diófa-házikója* (hor.: *Dvori od oraha*, 2003), amely a retrospekciót hátrálva, visszafelé folytatja. A nagyívű könyv e „ráklépései” a délszláv háborúkkal indulnak, kifejezetten annak előszelével Regina Delavale unokája, Mirna serdülőkorát tárgyalva. A helyiek „vicceket sütöttek el (a kis amazon rovására), és arról elmélkedtek, miért éppen most, az ország bonyolult politikai helyzetében a háborús fenyegetés árnyékában jelent meg éppen itt, ezen a helyen. Csak nem fognak mozgósítani minket...?” (2017: 44).

A Vojnovićra, sőt, inkább Ivo Andrićra emlékeztető töprengő, monumentális, több nemzedék életén átívelő könyv visszatérő anya-és-lánya szereplői pedig, némileg később, „miközben hullottak a gránátok [...] civakodtak és marakodtak [...] Szólnak a szirénák. Azt jelenti, hogy az óvóhelyre kell menni.” Regina lánya, Diana élete egyik legnehezebb időszakával néz itt szembe: „A helyzet csak egy kicsivel lett jobb azután, hogy a háború százhuszonharmadik napján, míg ők az óvóhelyen voltak, egy gyújtóbomba eltalálta a házukat, és az porig égett, egyetlen tárgy sem maradt, amely az addigi életükről tanúskodhatott volna. Amikor a háború olyan hirtelen félbeszakadt, amilyen hirtelen, legalábbis számára, elkezdődött, Diana meztelennek érezte magát hármójukkal együtt, akikről gondoskodnia kellett” (56–57).

Befejezés

Amint azt e teljesség igénye nélkül íródott tanulmány tükrében láthattuk, Jugoszlávia integritásának szétmállása, avagy a „nagy bumm” emberi és nemzeti megpróbáltatásai számos kiváló és színvonalas ábrázolásban megjelentek. Nem véletlen, hiszen a téboly, a pokol, valamint az elmaradó „hepiend,” illetve deus

ex machina illúziói közepette a prózára is igazaknak tűnnek a lengyel Czesław Miłosznak eredendően a közép-európai költészettel kapcsolatban tett szavai: „Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét [...], hogy a politikai elnyomás valószínűtlen rengetegei és útvesztői elengedhetetlenek az emberi lélek ébredéséhez, ha másért nem, hogy ellenükben kivívja szabadságát és kimutassa függetlenségét” (2005: 105).

Krasznahorkai *Háború és háború* című, idővel talán Nobel-díjjal is kitüntetendő alkotásának egy pontján az emberi történelmet akképp definiálja, mint a „háborúk örökkévalósága” (1999: 186). E könyv megjelenése időben nagyjából egybeesett a délszláv háborúk koszovói epizódjával. Vannak a világnak olyan helyei, ahol e megállapítás különös érvényre jut.

IRODALOM

Arsenijević, Vladimir: *A hajófenéken*. Bp., 2000, JAK.

Iványi Márton: Végállomás: a sötétség mélye. *Irodalmi Jelen*, 2020. 08. 31. Elérhető online:

<https://irodalmijelen.hu/2020-aug-31-1336/vegallomas-sotetseg-melye>

Jancar, Drago: *A névtelen fa*. Bp., 2011 [2008], L'Harmattan.

Jergović, Miljenko: *Diófa házikó*. Bp., 2017 [2003], L'Harmattan.

Karahasan, Dževad: *Der nächtliche Rat*. Regensburg, 2006 [2005], Insel

Kulin, Ayşe: *Szarajevó rózsája*. Bp., 2018 [1999], Trivium.

Miłosz, Czesław: A mi Európánk. In: Módos Péter (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*. Bp., 2005, Osiris-Közép-Európai Kulturális Intézet.

Stanišić, Saša: *Hogy javítja a katona a gramofont*. Bp., 2008 [2006], Szó.

Stanišić, Saša: *Herkunft*. München, 2019, Luchterhand Literaturverlag.

Šehić, Faruk: *Az Una hullámai*. Bp., 2016 [2011], L'Harmattan.

Végel László: *Balkáni vándor*. Utószó Miljenko Jergović Diófa-házikójához. Bp., 2017, L'Harmattan.

Vojnović, Goran: *The Fig Tree*. London, 2020 [2016], Istros Books.